

MÜBADELEYE GİDEN YOL: HATIRALARA GÖRE RUS İŞGALİ SIRASINDA RUMLARIN TÜRKLERE YAPTIĞI MEZALİM

Veysel USTA*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı, Şark Meselesi'nin nihai çözüme kavuşturulması için dönemin küresel güçlerine önemli bir fırsat tanıdığı gibi bazı zorunlulukları da beraberinde getirmişti. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını kontrol edebilmek için aralarında türlü mücadeleler yaşanan İngiltere, Fransa ve Rusya bu savaşta ittifak yapmışlar ve savaşın kazananı olmak için her türlü fırsat ve imkanı kullanmaya çalışmışlardı. Bu bağlamda Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler, Doğu Karadeniz bölgesinde ise Rumlarla işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ni içten de çökertmeyi politika olarak benimsemişlerdi.

Rusların Doğu Karadeniz sahillerine yönelik olarak 1916 yılı Şubat ayında başlayan hareketinde, savaşta bağımsız bir devlet kurabilmek için bir fırsat olarak gören Rumlarla işbirliği yaptıkları dönem belgeleriyle kayıt altına alınmıştır. Bu süreçte Ruslar, bölgenin işgali sırasında istihbarat ve lojistik destek almak için Rumları; Rumlar ise Türklerin bölgeyi terk etmelerini sağlamak üzere Rus işgalini desteklemiştir. İşgalden sonra, silah altındakilerin dışındaki Türk nüfusun büyük çoğunluğunun muhacirliğe çıkması Rumlar için önemli bir fırsat yaratmış, savunmasız Türklere ve bunların emvaline yönelik saldırılar yoğunlaşmıştır. Rus işgali yıllarında Osmanlı Rumlarının Türklere yaptığı mezalim, Milli Mücadele döneminde yaşananlarla birleştiğinde artık bu iki unsurun bir arada yaşama imkanı kalmamış; Lozan Antlaşması'ya gerçekleşen mübadelenin zemini oluşmuştur.

Giriş

Bu bildiriye, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Karadeniz Bölgesinin Rus işgaline uğrayan yörelerinde Rumların Müslümanlara yaptığı mezalimin hatıralara yansımaları ele alınacaktır. Böylelikle 1461'de Trabzon'un Fatih tarafından fethinden 1916 yılına kadar Osmanlı hakimiyetinde yaşayan bölge Rumlarının Rus işgalini fırsat bilerek Müslümanlara yaptıkları mezalimden hareketle Müslüman ve Rum cemaatleri arasındaki birliktelikte bir arada yaşama idealinin bozulması üzerinde durulacaktır. Başka bir ifadeyle mübadelenin sosyolojik zemini anlatılmaya çalışılacaktır.

Bu değerlendirme yapılmaya çalışılırken, Fransız devrimiyle başlayan ve zamanla batıdan doğuya, Osmanlı coğrafyasına uzanan milliyetçilik akımlarının Osmanlı gayrimüslimlerine etkisi üzerinde de durulmayacaktır. Balkan Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasındaki egemenliği sona erdikten sonra dönemin küresel emperyalist güçleri tarafından Anadolu coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerle ilgili plan ve projeleri malumdur. Anadolu coğrafyasının paylaşılması amacıyla kullanılmak istenilen iki gayrimüslim unsur olan Ermeniler ve Rumlar aracılığıyla "yapay ulus devletler" oluşturulma projesi¹ hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Yaşadıkları hiçbir yörede nüfusun dörtte birini geçmemelerine rağmen Ermeniler ve Rumlara ait bağımsız devletler kurdurulma çabası, emperyalistlerin temel amaçlarından biri olmuştur.

Amacımız, kısaca yukarıda değindiğimiz dış kaynaklı projelerin, Osmanlı toplumu içinde nasıl karşılık bulduğuna, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altına giren Trabzon

* Öğr. Gör., KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TRABZON. veyselusta61@gmail.com

¹ Nedim İpek, "Osmanlı Coğrafyasında Yapay Ulus Devlet Kurma Projeleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 11-28.

vilayetinde Müslüman Türkler ve Rumlar arasında yaşanan somut olaylara değinmek ve 1461'den 1916 yılına kadar oluşan bir arada birlikte yaşama idealinin nasıl bozulduğuna ışık tutmaya çalışmaktır.

Bu nedenle yansındaki altı fotoğrafa dikkatinizi çekmek isterim. Bu fotoğraf kareleri, savaş sırasında Ruslar tarafından çekilmiş dokümanter filminden alınmıştır ve biraz sonra ayrıntılandırmaya çalışacağım olayları doğrulayan vesikalardır.

Trabzon vilayetinin Rus işgaline uğramasına tanıklık eden az sayıda yerli hatırat mevcuttur. Çünkü, Erzurum'un düşmesinden ve Rus ordusunun Şubat 1916'da Arhavi bölgesine çıkartma yapmasından sonra Rus ordusunun Trabzon'a ulaşamayacağına dair kritik eşik aşılmıştır. Her ne kadar yöre halkından teşkil edilen gönüllülerin de katılımıyla Of yöresinde Baltacı ve Solaklı vadilerinde oluşturulan savunma mevzilerinde ciddi bir direniş gösterilmiş olsa da Rus ilerleyişinin kaçınılmaz olduğu görülünce muhacirlik başlamış ve Rus kayıtlarının verdiği bilgiye göre Trabzon vilayeti merkezindeki Müslüman Türklerin tamamına yakını göç etmiştir. Bu nedenle muhacirliğe tanıklık eden az sayıda yerli hatırat mevcuttur.

Bununla birlikte işgal döneminde Trabzon'da Rus idaresinde görev yapan üç şahsın da döneme dair hatıratları mevcuttur. Bunlardan biri Yakof Kefeli'nin², diğeri Sergei Rudolphovich Mintslov'un³, üçüncüsü ise Trabzon işgal kuvvetleri komutanı General Şwartz'ın hemşire olan karısı Antonina Vasilevna Schwarz'a ait hatıratır.⁴

Bildiride bu hatıratlara göre işgale uğrayan Trabzon vilayeti hudutları içinde Rumların Müslüman Türklere yaptığı mezalim üç başlık altında incelenmiştir.

- 1-Rumların Türklere yaptığı psikolojik zulüm ve ötekileştirme
- 2-Türklerin mal varlıklarına el koyulması ve tahribat
- 3-Türklere yönelik katliamlar.

1-Rumların Türklere Yaptığı Psikolojik Zulüm ve Ötekileştirme

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonraki süreçte Trabzon ve çevre kasabaları, Rus donanması tarafından birçok kez bombalanmıştır. 17 Ekim 1914 tarihinden başlamak üzere 25 Ocak 1915, 8 Şubat 1915, 8 Temmuz 1915, 13 Şubat 1916 tarihlerinde gerçekleşen bombardımanda çok sayıda can ve mal kaybı meydana gelmiştir.⁵

² Yakov Kefeli, *Anılar (1919-1919)*, Haz. Erdoğan Altunkaynak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

³ Sergei Rudolphovich Mintslov, *Trapezundskaya Epopeya*, Berlin 1922, Sibirskoe Knigoizdatel'stvo, s. 31.

⁴ Trabzon'un Rus işgaline uğramasından kısa bir süre sonra bölge komutanlığına atanan Alman kökenli Mühendis General Schwarz'ın karısı Hemşire Antonina Şwartz tarafından kaleme alınan el yazması günlük Rus arşivlerinde mevcut olup henüz yayımlanmamıştır. Trabzon'un işgalinden sonraki süreçte eşi General Schwarz'la birlikte önce Kars'ta, ardından Trabzon'da bulunan Antonina, günlüğünde Trabzon kenti hakkında tasvirlerde bulunduğu gibi, şehrin tahkimi, sağlık meseleleri, camiler ve kiliseler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. *GARF 10027 Delo 72 (2) Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii* [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, buradan itibaren *GARF*], Fond P-10027, opis 1 delo 8, l. 93.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Bahar, 2014, s. 25-51; Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 4-8; Hikmet Öksüz-Ülkü, Köksal, "Osmanlı, Rus ve Fransız Belgelerinde Trabzon'un İşgali ve Muhacirlik", *Zamanın İzleri...2016 İşgal, Göç ve Muhacirlik*, Köksal A., Ed., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, s.15-45, 2016; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hatıraları*, Genişletilmiş 2. Baskı, (Çocuklarına Öğütler ekiyle birlikte), Akçaabat Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2011; M. Salih Gürses, "Rus Filosunun Trabzon'u İlk Bombardımanından Bir Hatıra", *Yeni Yol*, 2-3 Mart 1948; Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu*, Haz. Cahit Kayra, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005; Hikmet Öksüz- Veyssel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008; Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veyssel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016; Halit Dündar Akarca, "İlmi İşgal: Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Birinci Cihan Harbi'nde Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veyssel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 251-262; Cevdet Alap, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti, Trabzon 2008; Ahmet Köksal- Veyssel Usta, *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz: Rus Bombardımanları*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.

Vatan toprağının böylesine hunharca bombalanması nedeniyle bölgede yaşayan Müslüman Türk halk arasında hem kendi hayatları, hem de ülkenin geleceği açısından büyük bir endişe meydana gelmiştir. Askerlik çağı dışında bulunan erkeklerle kadın ve çocukların, en azından canlarını koruyabilmeleri ve Rus ordusunun işgali altında yaşamak istememeleri nedeniyle sonu belli olmayan bir geleceğe, muhacirliğe çıkması gündeme gelmiştir.⁶ Türkler bu büyük telaşı yaşarlarken, Rumların hiçbir şey olmamış gibi olağan günlük yaşamlarını sürdürmeleri, hatta işgalci Rus ordusunun gelmesini heyecanla beklemeleri hatıratlarda önemli bir yer bulmuştur.

Cevdet Alap bu durumu, “*O sırada Trabzon’da Rumlar da Pontus hükümeti kurma hayaline kapılmış ve taşkınlıklara başlamışlardı*”⁷, ve “*Tekrar dönme olasılığı pek az olan, varını yoğunu bırakıp ayrılmak zorunda kalanların arkasından Trabzon şehri ağlıyordu. Bu acıklı manzara ortamında gülenler, düğün-bayram yapanlar Türklerden gayrısıydı*”⁸ şeklinde aktarmıştır.

Muzaffer Lermioğlu ise “*Rum vatandaşların buldukları mahallelerde hayat normal şekilde devam ediyor. Asırlarca aynı çatı ve aynı idare altında bizimle yan yana yaşayan bu insanlar bu genel felakete tamamen lakayt. Üste seviniyorlar bile. Her birinin gözünde sinsi bir sevincin izleri parlıyor*”⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Yine Lermioğlu “*Felâket kasırgalarının; yarasaları, baykuşları bile harabelerinin kuytu köşesinde dondurduğu, hareketsiz bıraktığı bu kara ve karanlık gecenin ölüm esen havasından kendilerine neşe payı ayıran kara kalpli, kara vicdanlı bir sürü insan; yalnız Trabzon Rumları; neşe, sürur ve zevk içinde hora tepiyorlar. Asırlarca beraber yaşadıkları, bir arada doğup büyüdüğü Türk vatandaşlarının ıztıraclarından, elem yaşlarından, katmerleşen felâketlerinden mayaladıkları neşe şarabını kâse kâse içiyor, kendilerinden, insanlıklarından geçiyor, hayvanlaşıyorlar. Maddi ve manevi tekmil nimetlerinden Türklerden fazla faydalandıkları bu müşterek vatan topraklarını, bu topraklarda benimsedikleri hisseyi yalnız kendileri gibi haçlı olduğu için sevdikleri müstevliye peşkeş çekmek için ihanetin, nankörlüğün en çirkin derecesini göstermeye bu geceden hazırlanıyorlar.*

*Rus bozkırlarından akıp gelen müstevliyi, dindaşlarını parlak surette karşılamak için zafer takları kuruyor, camilerden çaldıkları en kıymetli halıları bunların şehre girecekleri yollara seriyorlar. Her Rum ailesi sonsuz bir sevinç içinde en temiz ve en iyi elbiselerini hazırlıyor. Rum kızları; çiçek buketlerini şimdiden tamamlamış, hülyalı bakışlarıyla sökecek sabahı sabırsızlıkla bekliyorlar. Bir kısım Rum gençleri metruk Türk mahallelerine dağılmış, boş kalan evlerin kapılarını, çarşıdaki mağazaların kepenklerini kırıp içlerinde ellerine gelen eşyayı yağma ediyorlar. Yarı gecede Rum mahallelerinde yer yer şiddetli tüfek sesleri işitildi. Alkolün hayvanlaştırdığı bir takım çılgın Rum palikaryaları kaba neşelerini havaya tüfek atarak hudutsuzlaştırıyor, ilânı şadümanî ediyorlar. Henüz gün ağarmadan kiliselerdeki çanlar fasılasız harekete geçiyor, bu boş ve karanlık şehirde boğuk akisleriyle etrafi çınlatıyor, mütemadiyen Rumları kilisedeki ayine davet ediyor. On iki saat evvel Vali Cemal Azmi Bey’in önünde yerlere eğilerek: Padişaha, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye sadakatini, sarsılmaz bağlılığını sun’i gözyaşlarıyla teyit eden, halis bir Osmanlı ağzıyla; “**Bir zaman-ı muvakkat için uzaklaşan idare-i âdile-i Osmaniye’nin an-karib iadeten tesisini Tanrıdan rûz u şeb ve an samim’l- kalb niyaz eylediğini**” söyleyen Trabzon Rum metropoliti riyakâr Hristantos şimdi bu cemaatin başında. Bu gece latasının etekleri içli bir sevinçle saz çalıyor.*

⁶ Muhacirlik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016; Öksüz-Usta, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu...; Öksüz-Köksal, Osmanlı, Rus ve Fransız Belgelerinde...; Kayra, a.g.e.; Hasan F.Güngör, Urkiye: *Muhacirlik Büktü Benim Belimi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2010; Alap, a.g.e., Lermioğlu, a.g.e., Veysel Usta-Ülkü Köksal, *Yüz Yıl Önce Karadeniz: Muhacirlik Defterleri*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.

⁷ Alap, a.g.e., 56.

⁸ Alap, a.g.e., s. 31.

⁹ Lermioğlu, a.g.e., 256.

Neşenin çılgın bir hale getirdiği soysuz cemaatine; gün doğarken başlayacak işgali Rum cemaatinin halâsı, Allah'ın bir lütf-ı mahsusu olarak tebşir ediliyor (!) ve telkin ediyor. İstikbal töreni için kaleme aldırıldığı programı ikmal ettirmek için ne lazımsa hepsini temine çalışıyor. Bu kara ve karanlık gecenin ortasında bunlar, bu sevinçler neden? Irkı, kanı, dili, kültürü, âdetleri kendilerine tamamen yabancı ve hatta meçhul olan bu zalim müstevliyi istikbal için neden can atıyorlar? Bu derece neden soysuzlaşıyorlar?''¹⁰

Diğer bir tanık olan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu da Trabzon Rumlarının Rus işgali sırasındaki tutum ve davranışlarını şöyle izah etmektedir:

Trabzon'un güvenliğini bozan en büyük tehlike Rum çetecileri idi. Bu çeteler Samsun'da yaptıkları gibi Trabzon'da da köyleri, şehir ve kasabaya bağlayan yolları basıp kesiyor, soygunculuk yapıyor, adam öldürüyor, yuvalarına henüz dönmüş olanların yerleşip rahat etmelerini engellemek için etrafa dehşet saçıyorlar, ormanlara, dağ başlarına çekilip ortadan uzaklaşıyorlardı.¹¹

Trabzon, Rus gemilerinin bombardımanları sırasında şehrin şurasında burasında yangınlar çıkmış; şurada burada yıkılan binalar olmuş idi. Fakat binaları oturulmaz hale getirmiş olanlar Trabzon Rumları idi. Şehir o derecede harap edilmişti ki, Tabakhane Köprüsü'nden Yenicuma, Tavanlı, Tekke, Boztepe ve Hacıkasım Mahallelerine bakıldığı zaman o sapaşğlam güzel evler korkunç birer iskelet gibi görünürlerdi. Rusların bu yaptıkları tahribat, Trabzon'da bir Rum Krallığı kurmaya çalışan Metropolit Hrisantos'un idaresindeki Rum çeteleri tarafından yapılmıştı.¹²

Yine Tarakçıoğlu'na göre 18 Nisan'da Erzurum Caddesi'nden şehre giren General Liyahof'un atının önüne Rusları sevinçle karşılayan Rumlar tarafından büyük bir Türk bayrağı serilerek çiğnenmesinin istenmesi de bu duruma tanık olan az sayıdaki Türk'ün büyük tepki ve nefretine neden olmuştu.¹³

Rus işgal kuvvetlerinin 18 Nisan'da Erzurum caddesini takiben şehre girmeleri, gayrimüslimler tarafından büyük bir coşku ve sevinçle karşılanmıştı. Türk kaynaklarının belirttiği bu husus, Petrograd'dan gönderilen bir resmî tebliği yayımlayan The Times gazetesine, "zaten şehirde ikamet eden Hristiyanlar birliklerimizi coşkulu bir şekilde karşıladılar" şeklinde yansımıştı.¹⁴

The Times, 20 Nisan'da yayınlamıştı. Tebliğde özetle şu bilgiler vardı:

"Keşif kollarımızın düşmanı takip ettikleri sırada, bir Alman subayı komutasında bulunan ve İstanbul'dan Trabzon'a henüz yeni gelmiş olan bir alaya bağlı 7 Türk subayı ve 190 askeri esir edilmiştir. Şehirde çeşitli ölçülerde top ve silahlar ele geçi-rilmiştir. Şehir dâhilinde kalan halk, operasyonlar nedeniyle hemen hemen hiçbir sıkıntı yaşamadı. Zaten şehirde ikamet eden Türkler ve Hristiyanlar, birliklerimizi coşkulu bir şekilde karşıladılar."¹⁵

Savaş sırasında bölgede kolordu komutanlığı yapmış Fevzi Çakmak'a göre Trabzonlu Rumlardan bazıları, coğrafyayı bildikleri için Rus ordusuna Türklerin savunma hatları ve askeri durumu hakkında istihbarat vermekteydi. Rumlar, Trabzon cephesindeki keşif kollarımızı öldürmeye başladıkları için tedbir amacıyla bunlar cephe gerisine alınmıştı.¹⁶ Öte

¹⁰ Lermioğlu, a.g.e., s. 270-271.

¹¹ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 149.

¹² Tarakçıoğlu, a.g.e.,s. 142.

¹³ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 129, 139.

¹⁴ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 102.

¹⁵ *The Times*, April 21, 1916, No. 41147.

¹⁶ Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı*, Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2011, s. 330.

yandan düşman saflarında bulunan Rumlar, gece karanlığından yararlanarak Türk siperlerine yaklaşmakta ve “Ahmet, Mehmet ateş etme” diyerek askerlerimize Türkçe seslenerek aldatmaya çalışmaktaydılar.¹⁷ Yöre Rumlarının Rus ordusu lehine casusluk yaptıkları ve Alucra yakınlarındaki Anastos köyünde silah depoladıkları tespit edilmiş, yapılan muhakemeden sonra Fevzi Çakmak tarafından idam ettirilmişti.¹⁸

Bölge Rumlarının Rus işgal ordusu lehine yaptıkları casusluk faaliyetleri, TBMM tarafından 1922 yılında yayımlanan Pontus Meselesi adlı kitaba belgeleriyle birlikte yansımıştır. Rus işgal ordusunun bölgeye gelişinden sonra Türk birliklerinin kuvvetini öğrenmek için casus olarak gönderildiğini belirten Polihoronyios Partenepulos adlı şahıs tarafından Metropolit Hrisantos’a yazılan ve şükranlarını ileten mektup, casusluk faaliyetlerine ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Yine Hrisantos tarafından yazılan 28 Ekim 1917 tarihli bir mektupta, Türklerin Ardasa’dan Ulu’ya kadar Ruslara yapmayı düşündükleri saldırıyı Ruslara ihbar etmek için kaçan birinden sözedilmesi, Rumların Ruslar lehine yaptıkları casusluk faaliyetlerinin başında Hrisantos’un bulunduğunu göstermektedir.¹⁹ Öte yandan Osmanlı askerinin savaşmasını engellemek ve morla değerlerini yok etmek amacıyla Hrisantos tarafından yayımlanan bildiriye, Türk askerinin kahraman olduğuna vurgu yaptıktan sonra Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde kesin bir yenilgiye uğradığını, Erzurum’un Rusların eline geçtiğini, Karadeniz sahillerinde Arhavi ve Pazar’ın Rus işgaline uğradığını ifade ederek Almanların ölmek için ileri sürdüğünü belirttiği Türk askerlerini cepheyi terk etmeye teşvik etmektedir.²⁰

Tarakçıoğlu anılarında Rumların yaptığı casuslukları şöyle izah etmektedir:²¹

Karadeniz sahil köy ve kasabalarına, şehirlerine yerleşmiş olan Rumlar sahil kuvvetlerimiz ile halkın durumu ve hükümetin almakta olduğu tedbirler hakkında Rus kara ve deniz kuvvetlerine birer çaresini bulup muntazam surette haberler ulaştırmakta idiler.

Türklerle Rumlar arasındaki birlikte yaşama kültürüne darbe vuran gelişmelerden biri de Rum cemaatinin başında bulunan Metropolit Hrisantos’un Rus işgal kuvvetleri komutanı General Yüdeniç’i sevinç çılgınlıkları atarak karşılamışlardı. Hrisantos’un maiyetindeki 20 kadar papazla birlikte gerçekleştirdiği dini törende Rus çarının sağlığına, Rus ordusunun kesin zaferlerine ve Hristiyanların Türk boyunduruğundan kurtarılmasına dualar edilmişti.²² Öte yandan Rus işgal kuvvetleri komutanlığının belediye yönetimine Rumların yanı sıra iki Türk’ü de görevlendirmesi Hrisantos’un tepkisini çekmiş ve Rum cemaatini yönetimden çekme kararı almış olması²³ da Türk nüfusun ötekileştirilmesinin başka bir göstergesi olmuştu.

Rus işgali sırasında Rumların işgalci Rus askerlerine gösterdiği ilgi, Trabzon’un Fatih tarafından fethinden bugüne kadar birlikte ve bir arada yaşayan Türklerle Osmanlı gayrimüslim tebaası arasındaki ilişkinin sarsılmasına da neden olmuştu. Cemaatler arasındaki güven ortamı bozulmuş, kimsenin kimseye itimadı kalmamıştı. Türklerin büyük çoğunluğunun göç etmesi nedeniyle şehir nüfusunun ekseriyetini oluşturan Rumların ruhani lideri olan Metropolit Hrisantos’a işgal kuvvetleri komutanlarının “saygıda kusur etmemesi” ve bu yaklaşımın Hrisantos tarafından Rum cemaatinin lehine kullanılmaya çalışılması da cemaatler arasındaki ötekileştirmenin diğer bir göstergesiydi. Trabzon’daki askeri faaliyetleri yerinde görmek ve denetlemek üzere 1916 yılının Temmuz ayı ortalarında kente gelen Prens Nikolay Nikolayeviç’in 18 Temmuz günü Rum Metropolithanesini ziyaretinde yaşananlar, Hrisantos’un beklentilerini açıkça ortaya koymasına vesile olmuştu. Ziyaret, Rum öğrenci

¹⁷ Çakmak, a.g.e., s. 339.

¹⁸ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. 1, İstanbul 2002, Yapı Kredi Yayınları, s. 427.

¹⁹ *Pontus Meselesi*, Haz. Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995, s. 65-66.

²⁰ *Pontus Meselesi*, s. 66.

²¹ Tarakçıoğlu, a.g.e.,s. 134.

²² Genaral Maslofski’nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Çev: Nazmi, Ankara 1935, s. 400.

²³ Akarca, a.g.m., s. 137.

cemiyeti temsilcisi bir kız öğrencinin elinde çiçeklerle Nikolay Nikolayeviç'i karşılaması ve Trabzon'da yaptıkları için ona şükran ve minnet duygularını ifade etmesi ve Rum milli marşlarının çalınmasıyla başlamıştı.²⁴ Ardından söz alan Hrisantos, Trabzon'un bir Komnenos kenti olduğunu, kudretli Rus imparatorluğunun Bizans Hristiyanlığının temsilciliğini yaptığını, Romanovlar sülalesinin Hristiyanlık için büyük hizmetler yaptığını belirttikten sonra tarihte Rumların yaşadığı dramatik olayların unutulmayarak bugün sıranın kendilerinde olduğunu ifade etmiştir.²⁵ Dindar kişiliğiyle tanınan Prens Nikolay Nikolayeviç, Hrisantos'un kilisede düzenlediği bu törenin de etkisiyle olsa gerektir ki Türkler tarafından camiye çevrilmiş kiliselerde namaz kılınmasını yasaklamıştır.²⁶

2-Türklerin Mal Varlıklarına El Koyulması ve Tahribat

Rus işgali sırasında Trabzon vilayeti Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğu batıya, Giresun ve Ordu istikametine doğru muhacirliğe çıkmışlardı. Bunların boşalttıkları evler Rumlar tarafından yağmalanmış, bütün eşyaları götürülmüştü. Kimi zaman ise Türklerin boşalttıkları evlere yerleşen Rumlar, evin pencerelerine "Bu bir Rum evidir" şeklinde tabelalar asmışlardı.

Nitekim Trabzon Askeri Bölgesi Şefi olan Sergei R. Mintslov bu durumu işgalden yaklaşık bir ay sonraki, 28 Mayıs 1916 tarihli günlüğünde şöyle not etmişti:²⁷

Şehirde ilk gün olanları, yalnızca bizim adımıza işgal edenlerin darmadağın ettikleri evler göstermiyordu. Şehre Lyahov'un hemen ardından giren mühendislerin anlattıkları da ilginçti. Caddelerde; sırtlarında kimi kadife divan, kimi dev aynaları taşıyan hırpani kılıklı Rumlara rastlamışlardı. Onları durdurduklarında, metropolitin verdiği belgeyi gösteriyorlar ve kendi eşyalarını köyelerine ya da evlerine taşıdıklarını söyleyerek yürüyüp gidiyorlardı. Çevrelerinde ise, kendileri için gerekli herhangi bir çaydanlığı ya da bir yatağı zorla ele geçirmiş devriyeler dolanıyordu.

Taşınır malları yeterli bulmayan Rumlar, Türklerin en güzel ev ve bahçelerini de ele geçirmeye kalkıştılar. Evlerin görünüşü açıkça Türk mimarisi olmasına karşın cephelerinde evleri işgal eden Rumların bozuk Rusça'sı ile "Bu ev Rum evidir" yazıları yapıştırılmıştı. Bu güzel gösterişli evlere üstü başı dökük şüpheli bir takım aileler yerleşmişti. Rus jandarması bazen bu tür durumlara rastladığında o yerin Rumlara ait olduğuna dair belge istiyordu. O zaman evin yeni sahipleri karşı koymadan ortadan yok oluyorlardı.

Trabzon'da 1917 yılından itibaren bir süre belediye başkanlığı görevine getirilmiş olan Karaim asıllı General Dr. Yakof Kefeli'nin anılarına göre; şehrin imarı için Meydan'dan Kalekapı'ya kadar uzanan ve bugün Maraş Caddesi olan caddenin açılmasına karar verilmişti. Bunun için bu güzergâhta bulunan 1000'e yakın ev yıkılmıştı.²⁸ Tarakçıoğlu'na göre bu caddenin açılma nedeni, neredeyse tamamına yakını Türklere ait olan evlerin yıkılması ve Meydan civarında Rum nüfusun üstünlüğünü sağlamaya yönelik bir demografik düzenleme çabasıydı.²⁹

Trabzon'un işgalinin hemen ardından, Mayıs 1916 tarihinde Rus Bilimler Akademisi tarafından görevlendirilen bir bilim heyeti Trabzon'a gelmiş ve burada çalışmalara başlamıştı. Bu heyetin başkanlığını yapan Prof. Uspenski'nin raporlarına göre Trabzon'daki bütün mülkiyet ve ticari kayıtlar Ortahisar Camisinde toplanarak üzerinde şarkiyatçılar tarafından çalışma başlatılmıştı. Bu sırada Trabzon Rumları tarafından kurulan Rum Arkeoloji Derneği

²⁴ GARF 10027 Belge 72 (212)

²⁵ GARF 10027 Belge 72 (213).

²⁶ GARF 10027 Belge 72 (199).

²⁷ Minslov, a.g.e., s. 30-31

²⁸ Kefeli, a.g.e., s.128. Bu yıkımı bir tür vahşet olarak niteleyen Mintslov, Kefeli'nin şehrin 3/4'ünü odun çıkarmak için yıktığını belirtmiştir. Bkz. Mintslov, a.g.e., s. 246.

²⁹ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.

tarafından bu belgelere el konulmak istenmiş, ancak izin verilmemişti. Buna karşın bir gece caminin kapısını kırarak içeriye giren Rumlar burada bulunan evrak ve belgeleri çalıp tahrip etmişlerdi. Rumların bu girişiminin, bölgenin mülkiyet ve demografik kayıtlarını tahrip ederek kurmayı planladıkları Pontus devletinin alt yapısını hazırlamayı amaçladığı kuşkusuzdur.³⁰

Tarakçıoğlu'na göre sahildeki Rus ilerlemesi nedeniyle alelacele evlerini terk ederek muhacirliğe giden Türklerin tarlalarında ekmiş oldukları ekinlerin yaz aylarına doğru yetişen ürünleri de yöre Rumları tarafından gasp edilmişti.³¹

Trabzon'u Rusların işgalinden sonra belediye başkanlığı görevine getirilen Orfanidi³² adlı Rum'un inisiyatifine bırakılan muhacirliğe çıkan Türklerin ürettikleri ürünlerin düzenli bir kaydı tutulmadığı gibi keyfi bir şekilde yönetilmişti. 1916 yılı sonlarında Orfanidi'nin yerine Trabzon belediye başkanlığına atanan General Yakov Kefeli Türklerin geride bıraktıkları ürünler ve bunların en kapsamlısı olan Akçaabat tütünleri meselesine çözüm bulmak istemiş, bu iş için bir komisyon kurulmuş ancak bu komisyona Türkler alınmamıştır.³³ Dolayısıyla Türklerden kalan mahsullerin yönetimi Rumların kontrolünde bırakılmıştı.

Bu duruma diğer bir örnek ise Akçaabatlı tütün üreticilerinin muhacirlik sırasında bırakıp gittikleri depolardaki tütünlerin Rumlar tarafından çalınıp Rus askerlerine satılmasıdır. Mintslov'un günlüklerine yansıyan bu bilgiler, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1924 Eylülünde Trabzon'a yaptığı ilk ziyarette de gündeme gelmiştir. Tütün üreticilerinden oluşan bir heyet Mustafa Kemal'i ziyaret ederek durumu anlatmışlar ve sorunlarına çözüm istemişlerdir. O sırada kabinde bulunan Akçaabatlı Hasan Saka'ya bu sorunun çözülmesi hakkında talimat verilmiştir.³⁴

Bu duruma tanıklık edenlerden biri de Ali Şakir Ağanoğlu olmuştur. Ağanoğlu'nun elimizde bulunan ancak henüz yayımlanmamış olan hatıratında konuya dair ilginç veriler mevcuttur. Ağanoğlu'na göre muhacirliğe çıkan Müslüman Türklerle, bu durumu fırsat bilerek terk edilen ev ve mallara el koymaya çalışan Rumlar arasında ciddi münaferet yaşanmıştır. O, konuya dair bazı örnekler vererek şu tespiti yapmaktadır:³⁵

“Fakat muharebe senelerinde Türklerle Rumlar arasındaki soğukluk pek bariz vaziyette idi. Onların fırsat bekledikleri ve günü gelince bize fenalık yapacaklarını herkes biliyordu... Bu sıralarda Rus istilasında memleketinde kalmış ve Rumlardan fena muamele görmüş bazı köyüler Rumlardan öç almak istemişlerdir...”

Öte yandan Müslüman cemaate yönelik yapılan bazı uygulamalarla da bu cemaatin Rus idaresine karşı algısı değiştirilmek istenmişti. Örneğin Karay asıllı olan ve Türkçe konuşan Dr. Kefeli'nin belediye başkanlığı görevine getirilerek yönetimde Türklere de yer verilmesi³⁶, Rus idaresinin “adalet dağıtan” yönünü ortaya koymayı hedefleyen çabalardan biriydi. Buna karşın Ortahisar Fatih Camisi'nin bahçesinde bulunan ve Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında önemli bir görev ifa ettiğine inanılan ve Türklerce kutsal sayılan Hoşoğlan Türbesi'nin kazılarak aslında burada Hoşoğlan adlı yeniçerinin değil Trabzon Rum krallarından IV. Aleksios'un medfun olduğunun açıklanması, Türklerin hafızasındaki “fetih” imgesini değiştirme girişiminin sonucuydu. Yine Trabzon'un fethinden birkaç yüzyıl önce İslamlaştırma hareketi için Trabzon'a geldiğine inanılan ve içinde türbesi de bulunan Ahi

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, “Rus Bilimler Akademisi Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götüürülen Eserler”, *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 109-132.

³¹ Tarakçıoğlu

³² Kefeli, *a.g.e.*, s. 108.

³³ Kefeli, *a.g.e.*, s. 140. Kefeli, Ekim Devrimi'nden sonra Lenin'in Rusya'nın savaştan çekildiğini ve askerlerin terhis edildiğini bildirmesi üzerine Akçaabat depolarındaki çok miktarda tütünün Rus askerleri tarafından yağma edildiğini belirtmektedir ki yalnızca Akçaabat depolarında bulunan tütünün 40.000.000 Ruble değerinde olduğu belirtilmişti.

³⁴ Veysel Usta, Atatürk ve Trabzon: Fotoğraflar, Belgeler, Demeçler, Serander Yayınevi, Trabzon 2011, s. 79-82.

³⁵ Ali Şakir Ağanoğlu'nun yayımlanmamış hatıratı. (Veysel Usta arşivi)

³⁶ Yakov Kefeli, *Anılar (1919-1919)*, Haz. Erdoğan Altınkaynak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Evren Dede Camisi'nin sancaklarına Rus askerleri tarafından el konulması da Müslüman cemaatin tarihsel hafızasındaki simgeleri yıkmaya yönelik bir değiştirme ve dönüştürme hareketiydi.

3-Türklere Yönelik Katliamlar

Rus işgali sırasında yaşanan ve Türklere Rumlar arasındaki bir arada yaşama idealine zarar veren en önemli hususlardan biri de Rumların Türklere yönelik katliamlarıdır. Trabzon'da özellikle Rus işgali sırasında Yunanlılık ve Pontus hareketi açıkça ortaya çıkmış ve kısmen silahlanmış olan Rum köylüleri toptan silahlandırılarak Çar Rusya'sına mensup subayların kumandası altında ve çeteler halinde o civardaki İslam köylerini yakıp yıkmışlar ve Müslümanları öldürüp yok etmişlerdir.³⁷

Bu katliamlar genellikle işgalci Rus ordusu içinde yer alan Ermeni birliklerinden destek alınarak yapılmıştır. Kaldı ki Trabzon'un işgalinden bir süre önce Fransız Albay Şardini'nin Hrisantos'a yazdığı mektupta Rum asıllı General Anonya'nın komutasında Kafkasya'da Rumlardan müteşekkil bir askeri birlik oluşturduklarından ve bu birliğin Trabzon'a gelerek buradaki Rumluğu kurtaracaklarından bahsetmişti.³⁸ Kendileri için savaşın yarattığı bu ortamı değerlendirmekte gecikmeyen Ermeni ve Rum çete reisleri de harekete geçmişti. Vanlı Artin (nâm-ı diğer Murad) bir gurup çeteciyle Samsun'a gelmiş ve burada Rum çete reisleriyle görüşerek stratejilerini tespit etmişlerdi. Buna göre Osmanlı Devleti'ne karşı Rus ordusuna destek vermek için Trabzon'a gelerek burada Rus komutanla görüşerek silah ve cephane temin edip bomba eğitimi aldıktan sonra yeniden Samsun'a dönmüşlerdi. Çete reisleri Osmanlı ordusuna karşı şu faaliyetleri gerçekleştirmek için görüş birliğine varmışlardı:

- 1-Rumların Osmanlı ordusunda askerlik yapmamalarını sağlamak,
- 2-Osmanlı ordusunun gerisinde düzenli birlikler oluşturmak,
- 3-Haberleşmeyi kesmek için telgraf tellerini tahrip etmek,
- 4-İlerleyen Rus ordusuyla birlikte ele geçirilen topraklardaki Türkleri katletmek.

Bu faaliyetleri gerçekleştirebilmek için Trabzon'da Cemiyet-i İslahiye adlı bir cemiyet kurularak çete faaliyetlerinin iletişim ve koordinasyonları bunun üzerinden sağlanmaya başlanmıştı. Rus Albay Arnatof'un himayesindeki cemiyet tarafından Osmanlı ordusuna karşı savaşacak çete mensuplarına maaş ödeneceği, çetelerin kendi aralarındaki sürtüşmelerden vazgeçerek bütün gücünü Osmanlı ordusuna yönetmesi gerektiği, onlara silah ve cephane konusunda düzenli yardımın yapılacağı, aralarında yapılan yazışmalardan net bir şekilde anlaşılmıştı.³⁹

Hiç kuşku yok ki başta Rusya olmak üzere İtilaf Devletlerinin bu desteği de Hrisantos'u ve ayrılıkçı Rumları hem cesaretlendirmiş hem de ümitlendirmişti. Bütün bunların da etkisiyle Trabzon'da savunmasız kalan Türklere yönelik katliamların önü açılmıştı.

Mintslov bu durumu günlüğünde şu şekilde aktarmaktadır:

"Pulathane'yi ziyaretimde; savaş öncesi Kazan vilayetinde yerel başkanlık görevinde bulunmuş olan Voronov'un evinde öğle yemeği yedim Ona Türk okullarının duvarlarında asılı resimler bulunduğunu ve bu resimlerde Türk köylerini istila eden Rus askerlerinin, kılıçlarla çocuk ve kadınları kesmelerinin canlandırılmış olduğunu anlattım.Bana şu cevabı

³⁷ Pontus Meselesi, s. 141.

³⁸ Trabzon Rumlarının örgütlenerek İtilaf Devletleri ordularında destek vermeleri konusunda Fransız Albay Şardini'den Hrisantos'a gönderilen mektupta şöyle denilmekteydi: "...Talebimiz üzerine Kafkas Hükümeti, bir Rum askeri birliğinin kurulmasına gerekli olan yetkiyi vermiştir. Askerleri Kars ve Tiflis'te ve ümit ederim ki Batum ve Trabzon'da toplayacaklardır. Kendisini şahsen tanımakta bulunduğum bu askeri birliğe kumanda edecek olan general belirlenmiştir. Bu general aslen Rum olan Anonya'dır. Muhterem Efendim, ortak sonuçlarımızın gerçekleşmesi ve Trabzon'da Rum gönüllü alayının kurulması için General Kolosovski'ye yardım ederek gücünüzü kullanmanızı, hükümetim ve arkadaşlarım İngiliz ve Amerikalılar adına yüce zatınızdan istemekteyim..." Bkz. Mehmet Okur, "Fener Rum Patrikhanesi ve Metropolitlerin Pontusçuluk Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Trabzon 2007, Serander Yayınevi, s. 258.

³⁹ Ahmet Tetik, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Serander Yayınevi, Trabzon 2007, s. 213-215.

verdi.: Sız bu resimlerin gerçeklikten uzak olduğunu mu düşünüyorsunuz? Sizin resimlerde gördüklerinizi, biz yaşadık. Pulathane'ye geldiğimizde burada katliam başlamıştı. Buradaki her şeyi yağmaladılar. Bir kısmını, bir kaç tekne ile Of'a gönderdiler.”

Seferberlik kapsamında silah altına alınarak cephelelerde gönderilen bölge erkeklerinden yoksun kalan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlar Batı'ya doğru muhacirliğe çıkmışlardı. Bu durumu fırsat bilen Rum çeteleri, muhacir kabilelerine saldırılar düzenlemeye başlamışlardı. Köy, kasaba ve şehirlerden Türk askerleri, Jandarma ve polis kuvvetleri çekilince; bazı Rumlar silâhlanıp başlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların yollarını kesip taarruza yeltenmişler, hatta bu müdafaasız halkı soyup, kendilerine karşı gelenleri öldürmüşlerdi.⁴⁰

Rumların Türklere yönelik olarak yaptıkları katliamlar yalnızca Rus işgali dönemiyle sınırlı kalmamış, Rusların ülkemizi terk etmelerinden sonra bir süre denetimsiz kalan bölgede oluşturulan Rum çeteleri tarafından Türklere yönelik katliamlar devam etmiştir. Bu çeteler arasında Santa ve Efkalidis çeteleri tarafından çok sayıda yaralama ve öldürme eylemleri gerçekleşmiştir.⁴¹

Bu dönemde Rum çeteleri tarafından yörede yapılan katliamlar resmi belge ve soruşturmalara da yansımıştır. 1922 yılında TBMM tarafından yayımlanan Pontus Meselesi adlı kitapta bu tür vakaların listeleri mevcuttur.⁴²

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. 1461'den 1914 yılına kadar geçen sürede neredeyse sorunsuz bir şekilde Türklere bir arada yaşan Trabzon Vilayeti Rumları, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından ve Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflamasının da etkisiyle bağımsız bir devlet kurma hülyasına düşmüşlerdir. Bu sürecin kırılma noktası Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Zira Osmanlı'nın Afrika'daki son toprak parçası olan Trablusgarp Savaşı'nda ve Balkan Harbi'nde Trabzon vilayetinden toplanan iane listelerinde, başta Rum zenginler olmak üzere çok sayıda gayrimüslim azınlığa mensup insanın adına rastlanmaktadır. Bulgarların Edirne'yi işgal ettikleri Balkan Harbi'ne Trabzon'dan katılan gönüllü bir tabura destek vermek üzere kurulan *Trabzon Gönüllüleri Muvanet-i Sıhhiye Cemiyeti*'nin 8 kişilik heyeti içinde 3'ünün Türk, heyet başkanı dahil olmak üzere geriye kalan 5'inin Rumlardan oluşması dikkate alındığında, Birinci Dünya Savaşı'nın, ama özellikle de Rus işgalinin yarattığı ortamın gayrimüslim Osmanlı azınlıkları arasında ayrılık rüzgarının esmesine neden olduğu açıktır. Bu rüzgar onları, sonu belli olmayan bir maceraya sürüklemiş, 450 yıl bir arada yaşamış olmanın oluşturduğu bütün değerlerin bir kalemde silinmesine neden olmuştur. Temeli burada atılan ve Müslüman Türklere gayrimüslimler arasında bu dönemde başlayan münaferet, milli mücadele döneminde yaşanan olaylarla pekişerek mübadelenin yolunu açmıştır. Lozan Konferansına giden heyete TBMM Hükümeti tarafından verilen talimatlar arasında mübadelenin de yer alması, hiç kuşku yok ki Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi sırasında yaşanan gerçekliklerin, sözkonusu unsurlar arasındaki birlikte bir arada yaşam idealini ortadan kaldırmış olmasının ürünüydü. Başka bir ifadeyle 1911-12 yıllarında Osmanlı Devleti'ne maddi açıdan önemli yardımlarda bulunan gayrimüslimlerden büyük bir kısmının, özellikle de zengin ve aydın kesimin aradan 3-4 yıl geçtikten sonra pontusçu olmalarında, devlet otoritesinin kaybolmasının önemli rolü olduğu kuşkusuzdur.

⁴⁰ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 132.

⁴¹ Efkalidis ve Santa çetelerinin faaliyetleri için bkz. Uğur Üçüncü, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı: 23, s. 83-106.

⁴² Bkz. *Pontus Meselesi*...

KAYNAKLAR

GARF 10027 Delo 72 (2) Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi], Fond P-10027, opis 1 delo 8, l. 93

AKARCA, Halit Dünder, “İlmi İşgal: Rus bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Birinci Cihan Harbi’nde Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler”, *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, ss. 251-262.

Alap, Cevdet, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti, Trabzon 2008

Ali Şakir Ağanoğlu’nun yayımlanmamış hatıratı. (Veysel Usta arşivi)

Bal, Mehmet Akif, “Trabzon’un Rus Donanmasıyla Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri”, *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 56-82

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp’te Şark Cephesi Harekâtı*, Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2011, s. 330.

Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016.

General Maslofski’nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Çev: Nazmi, Ankara 1935, s. 400.

Güngör, Hasan F., *Urkiye: Muhacirlik Büktü Benim Belimi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2010.

Gürses, M. Salih, “Rus Filosunun Trabzon’u İlk Bombardımanından Bir Hatıra”, *Yeniyol*, 2-3 Mart 1948.

Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Hikmet Öksüz-Veysel Usta, “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Bahar, 2014, s. 25-51.

İpek, Nedim, “Osmanlı Coğrafyasında Yapay Ulus Devlet Kurma Projeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 11-28.

Kayra, Mediha, *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu*, Haz. Cahit Kayra, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005.

Kefeli, Yakov, *Anılar (1919-1919)*, haz.: Erdoğan Altınkaynak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Köksal, Ahmet-Usta, Veysel, *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz: Rus Bombardımanları*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.

Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hatıraları*, Genişletilmiş 2. Baskı, (Çocuklarıma Öğütler ekiyle birlikte), Akçaabat Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2011.

Mintslov, Sergei Rudolphovich, *Trapezundskaya Epopeya*, Berlin 1922, Sibirskoe Knigoizdatel'stvo.

Okur, Mehmet, "Fener Rum Patrikhanesi ve Metropolitlerin Pontusçuluk Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Serander Yayınevi, Trabzon 2007, s. 258.

Öksüz, Hikmet-Köksal, Ülkü, "Osmanlı, Rus ve Fransız Belgelerinde Trabzon'un İşgali ve Muhacirlik", *Zamanın İzleri...2016 İşgal, Göç ve Muhacirlik*, Ed. Ahmet Köksal, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2016, s.15-45.

Öksüz, Hikmet-Usta, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008.

Özel, Sebahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Pontus Meselesi, Haz. Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995.

Şahin, Enis, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 83-108.

Tetik, Ahmet, "Çeteler, Venizeleos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Serander Yayınevi, Trabzon 2007.

Usta, Veysel – Köksal, Ülkü, *Yüz Yıl Önce Karadeniz: Muhacirlik Defterleri*, Akçaabat Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.

Usta, Veysel, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 109-132.

Usta, Veysel, *Atatürk ve Trabzon: Fotoğraflar, Belgeler, Demeçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2011, s. 79-82.

Üçüncü, Uğur, "Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlar ve Pontus Hareketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı: 23, s. 83-106.